

Cultuurhistorie: een natuurlijke bondgenoot?

Praktijkstudie naar het benutten van cultuurhistorie in natuurontwikkelingsprojecten

Hans Bleumink, Jan Neeffjes, Geert van Duinhoven en Sandra Greeuw

Lange tijd waren natuurontwikkeling en cultuurhistorie gescheiden werelden die elkaar soms letterlijk leken uit te sluiten. Maar steeds vaker geven terreinbeheerders, overheden en ontwerpers cultuurhistorie een plek bij de inrichting van nieuwe natuurgebieden. Maar kan dat wel, en zo ja, hoe moet dat dan? In 2006 liet projectbureau Belvedere twaalf natuurontwikkelingsprojecten onderzoeken waarin cultuurhistorie een rol heeft gespeeld. Er gebeurt al veel, bleek uit de studie, en het meenemen van cultuurhistorie kan belangrijke voordelen hebben - maar er is nog een wereld te winnen.

Bij het ontwerp en de inrichting van nieuwe natuurgebieden staan de natuurdoelen voorop - logisch, want daarop worden de toekomstige beheerders uiteindelijk afgerekend. Landschap en cultuurhistorie spelen vaak een ondergeschikte rol, als ze al een rol spelen. En dat is jammer, omdat het meenemen van cultuurhistorie veel kansen biedt, juist óók voor natuurontwikkelaars.

In de Krimpenerwaard bijvoorbeeld, een oud en open veenweidelandschap dat door de provincie Zuid-Holland was aangewezen als een cultuurhistorisch topgebied, had het Zuid-Hollands Landschap haar forse natuurontwikkelingsopgave aanvankelijk zo ingericht dat er grote aaneengesloten gebieden met moerasbos zouden ontstaan. Mede door de cultuurhistorische status van het gebied, maar veel meer nog door de grote weerstand van bewoners tegen de nieuwe natuur, koos het Zuid-Hollands Landschap in tweede instantie voor een andere

Het industrieterrein Beukenlaan wordt gesloopt en zal straks intergraal onderdeel zijn van het Renkumse beekdal.

strategie. Bewoners waren bang dat het open, agrarische karakter van hun gebied zou verdwijnen. Daarom bouwde het alternatief van het Zuid-Hollands Landschap juist voort op die karakteristieke openheid, de langwerpige verkavelingspatronen en de kleinschalige landschapselementen. Moerasbos werd gepland in minder open deelgebieden of in de randen van open gebieden, bossages werden vormgegeven als traditionele pestbosjes en door het verlagen van slootkanten kon moerasnatuur ontstaan. Dat plan kon wél rekenen op draagvlak, en daarmee op een snellere realisatie.

Belvedere

In het (natuur)beleid komt steeds meer aandacht voor cultuurhistorie en landschap. Dat is ook logisch, want de aanleg van de Ecologische Hoofdstructuur is nog een enorme klus - er moet nog zo'n 180.000 hectare aangekocht of ingericht worden - met grote ruimtelijke gevolgen. In veel gebieden vallen ecologische beleidsdoelen samen met cultuurhistorische beleidsdoelen - denk maar aan de Nationale Landschappen. De Nota Ruimte stelt dat natuurontwikkeling in die gevallen afgestemd moet zijn op die cultuurhistorische waarden. Ook veel provincies hanteren dat uitgangspunt. Juist op dat snijvlak van cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling - dus ook natuurontwikkeling - propageert het rijk sinds 1999 onder de vlag van Belvedere een nieuwe benadering: 'behoud door ontwikkeling'. Kern van die benadering is dat cultuurhistorische waarden niet altijd alleen maar beschermd moeten worden, maar ook als inspiratiebron kunnen dienen bij nieuwe ontwikkelingen. Hoewel er in de praktijk al veel gebeurt, stelde projectbureau Belvedere vast dat er juist rond natuurontwikkeling nog betrekkelijk weinig werd nagedacht over 'behoud door ontwikkeling'. Onder de vlag van 'Cultuurhistorie Natuurlijk' heeft het projectbureau daarom aandacht besteed aan dit onderwerp, waaronder de inventariserende studie die in dit artikel besproken wordt.

Opdrachtgeverschap

Misschien wel één van de opvallendste conclusies uit het Belvedere-onderzoek was dat in de

bestudeerde projecten de groeiende (en soms zelfs verplichtende) beleidsmatige aandacht voor cultuurhistorie in formele zin vaak nauwelijks doorklonk - zelfs niet als de provincie, die het cultuurhistorische beleid moet regisseren, projectleider was (met uitzondering overigens van wettelijke verplichtingen voor archeologie en monumenten). Het opdrachtgeverschap en de aansturing vanuit de overheid zijn dus nog zwak ontwikkeld - wat betekent dat de terreinbeheerders en de planvormers het vooralsnog vooral zelf moeten doen.

Waarom hebben de planvormers cultuurhistorie in de bestudeerde projecten dan toch meegenomen? In de eerste plaats bleek hun persoonlijke interesse van groot belang. Maar belangrijker nog was dat heemkundigen of bewonersgroepen - vaak ongevraagd - met cultuurhistorische gebiedskennis en ideeën naar de plannenmakers stapten. Het verhaal van het landschap bleek een sterke motiverende kracht te hebben.

Dat de planvormers vervolgens ook daadwerkelijk met cultuurhistorie aan de slag gingen komt in de eerste plaats doordat zij kansen zagen om met het benutten van cultuurhistorie de gebiedskwaliteit te verhogen - en daarmee vaak ook de recreatieve aantrekkelijkheid. Maar vaker genoemd werd dat cultuurhistorie en landschappelijke identiteit werden meegenomen om het draagvlak voor natuurontwikkeling in een streek te verhogen - zoals het voorbeeld van de Krimpenerwaard laat zien. Ook bleek cultuurhistorie oplossingen te kunnen bieden voor ontwerp-vraagstukken. Herstel van oude beeksystemen - zoals bij de Snelle Loop (zie kader) - was bijvoorbeeld een oplossing voor hedendaagse problemen als verdroging, waterberging of vismigratie. Tot slot gaf cultuurhistorie soms ook extra financiële armslag. Zo werd natuurontwikkeling in de Kennemer Duinrellen niet wegbezuinigd - dankzij cultuurhistorische medefinanciering.

Strategieën

Als cultuurhistorie eenmaal op de ontwerp-agenda staat doet de vraag zich voor welke cultuurhistorie je wil versterken en welke afwegingen met ecologie en andere functies gemaakt moeten worden. Uit de onderzochte projecten blijkt dat de ontwerpkeuzes vaak impliciet gemaakt worden. Toch kunnen we op basis van de bestudeerde projecten verschillende strategieën onderscheiden voor de integratie van cultuurhistorie en natuurontwikkeling.

Aan de ene kant van het spectrum staan projec-

Snelle Loop

Rond de Snelle Loop wilde het Waterschap Aa en Maas een 'standaard' ecologische verbindingzone aanleggen volgens het voorbeeldenboek van de provincie Noord-Brabant. Maar een heemkundige pleitte voor het herstel van de 'dubbele loop', die tot omstreeks 1940 de afwatering van twee (rivaliserende) dorpen regelde. Bij het uitgraven was de tweede loop nog gemakkelijk in de bodem herkenbaar. De linker loop heeft een waterafvoerende functie; de rechter dient als vistrap en kreeg een flauw aflopend talud, met mogelijkheden voor oevervegetaties.

Historische natuurreferentie in de Millingerwaard

Als gekozen wordt om het historisch gegroeide landschap te laten vervallen, kan toch worden teruggegrepen op historische referenties. In de Millingerwaard wordt de rivierinvloed vergroot door zomerkaden te slechten en door 'reliëfvolgend' te ontkleien. Onder de kleilaag komen zandige geulenpatronen tevoorschijn die, volgens de plannenmakers, vóór 1800 aan de oppervlakte lagen. In en rond deze oude geulen ontstaat de gewenste hoogdynamische natuur. De plannenmakers doen dit in de eerste plaats vanuit ecologische motieven, maar claimen hiermee ook een cultuurhistorisch doel te dienen. De geulen zijn niet ontworpen met het oog op een maximale ecologische potentie, maar hebben ooit echt bestaan. De rivierdynamiek, die ook vóór 1800 veelvuldig voorkwam, zal bovendien terugkeren. Er bestaat discussie over de vraag of we dit herstel onder cultuurhistorie mogen rekenen. De nieuwe natuur zal immers historisch gebruik missen, zoals begrazing, akkers op de hogere delen en beheerd bos.

De twaalf projecten

In de inventariserende studie zijn twaalf natuurontwikkelingsprojecten onderzocht waarin cultuurhistorie een rol heeft gespeeld. Acht projecten zijn globaal bestudeerd; vier projecten diepgravender (veldbezoeken, interviews, plananalyses). Het zijn geen voorbeeldprojecten die laten zien hoe het moet, maar voorbeelden die de weerbarstige praktijk blootleggen. Daarbij is vooral gekeken naar het planvormingsproces; de studie was niet gericht op de vraag of cultuurhistorie 'goed' was toegepast. De projecten zijn zo gekozen dat ze een dwarsdoorsnede van de natuurontwikkelingspraktijk geven.

● **Beekdalsystemen:** Ruiten Aa (1) en Drentse Aa (2). Het gaat om langlopende, integrale herinrichting van grote gebieden (tot 30.000 ha) met meerdere functies en een grote natuurontwikkelingsopgave (tot 10.000 ha). Het cultuurhistorische landschap is kleinschalig en fijnmazig.

● **Veenweidegebieden:** De Venen (3) en de Krimpenerwaard (4). Ook hier gaat het om langlopende integrale gebiedsprojecten (van tienduizenden hectaren) met een forse natuuropgave. Het draagvlak is vaak laag, vooral als gestreefd wordt naar moerasbossen die het karakteristieke, open agrarische landschap aantasten.

● **Ruimte voor de Rivier:** Gelderse Poort (Millingerwaard en Rijnwaardense Uiterwaarden; 5) en de Grensmaas (6). Rivierbedverruiming wordt hier gecombineerd met natuurlijke processen en grondwinning. Vaak zijn er steenfabrieken, kleiputten en oude weidegronden, perceelsgrenzen, boerderijen en dijken aanwezig. Oppervlakte: circa duizend hectare, bijna volledig bestemd als natuur.

● **Natuur rond de stad:** Stedelijk Uitloopgebied Zutphen (7) en Sloegroen (8). In deze gebieden gaat het om enkele honderden hectaren en speelt recreatief medegebruik een grote rol.

● **Ecologische verbindingzones:** de Renkumse Poort (9), Snelle Loop (10), Duinrellen (11) en vloeiveiden op landgoed Lankheet (12) zijn kleinere projecten waarbij waterschappen en gemeenten een grote rol spelen. Uitvoering vindt vaak snel plaats.

ten waarbij landschapsherstel en natuurontwikkeling uitstekend samengaan. Dit is vooral het geval in projecten waar de natuurdoelen grotendeels samenvallen met het vroegere (vaak extensieve agrarische) beheer. Voorwaarde is wel dat men voldoende kennis heeft over cultuurhistorie en de moeite neemt zicht te verdiepen in de versterkende mogelijkheden. In de Renkumse Poort bijvoorbeeld, wordt het stelsel van molenbeken en sprengen hersteld, waarbij tegelijkertijd ecologische doelen worden gehaald. Op het landgoed Lankheet krijgen broekbossen en beeklopen weer een kans, door herstel van oude vloeiwiden.

Aan de andere kant van het spectrum staat de bewuste keus om het cultuurlandschap te laten vervallen. Dit speelt vooral bij uiterwaardenprojecten, waar naar hoogdynamische natuur wordt gestreefd, met veel directe rivierinvloed in de vorm van meestromende geulen, overstromingen en sedimentatie. De verlaging van het maaiveld is aantrekkelijk voor andere functies als hoogwaterafvoer (veiligheid) en ontgroning.

Toch kan cultuurhistorie ook in dit soort projecten een belangrijke rol spelen, door histori-

sche elementen - zoals oude kaden en kleiputten - bewust te benutten, bijvoorbeeld in de aanleg van langzaam meestromende nevengeulen, zoals in de Rijnwaardense Uiterwaarden. Een vierde belangrijke strategie is om bij natuurontwikkeling voort te bouwen op de landschappelijke karakteristiek. In de Krimpenerwaard is het nieuwe bosareaal niet als een aaneengesloten bos geprojecteerd, maar in een groot aantal nieuwe pest- en geriefbosjes, in gebieden waar deze vanouds ook al zouden hebben kunnen liggen. Deze strategie heeft als voordeel dat kan worden volstaan met een analyse van het huidige landschap. Risico is dat door het ontbreken van een gedegen cultuurhistorische inventarisatie minder opvallende historische structuren over het hoofd worden gezien.

Tot slot is het vooral in de grotere projecten mogelijk om slim te zoneren: in cultuurhistorisch of landschappelijk kwetsbare delen van het plangebied kan gekozen worden voor meer landschappelijke natuurontwikkeling, terwijl andere delen zich juist beter lenen voor grootschaliger, opgaande of procesgerichte natuur.

Weerbarstig

Hoewel de twaalf onderzochte projecten laten zien dat het goed mogelijk én kansrijk is om cultuurhistorie mee te nemen in natuurontwikkeling, blijkt ook dat de praktijk vaak nog weerbarstig is. Zo is het in veel projecten moeilijk

om cultuurhistorie ook daadwerkelijk op de agenda te houden: zeker in de langer lopende en grootschaliger projecten kan cultuurhistorie bij financiële tegenvallers of personeelswisselingen gemakkelijk uit beeld verdwijnen.

Het beschikbaar komen van aansprekende cultuurhistorische gebiedskennis is vaak dé aanleiding om met cultuurhistorie aan de slag te gaan. Logischerwijs is daarom juist een gebrek aan aansprekende, toegankelijke kennis één van de grote knelpunten. Planvormers kunnen vaak niet uit de voeten met de al bestaande cultuurhistorische kennis. Die is vaak te divers en te specialistisch. Een gedegen landschappelijke analyse ontbreekt over het algemeen, waardoor het begrip over het (logische) functioneren en de ontstaansgeschiedenis van het landschap veelal beperkt is. Het (laten) opstellen van een toegankelijke, ontwerpgerichte cultuurhistorische analyse kan dit probleem verhelpen, evenals het opnemen van een cultuurhistoricus in het projectteam.

Ook in de stap van ontwerp naar inrichting en beheer liggen knelpunten. Hoewel nog maar weinig bestudeerde projecten daadwerkelijk zijn uitgevoerd, noemen veel betrokkenen de grote afstand tussen ontwerp en het uiteindelijke beheer als knelpunt, al was het alleen maar omdat de uiteindelijke beheerder vaak heel andere beheersideeën heeft dan de ontwerpers. Oplossing hiervoor is om de uiteindelijke beheerder bij de planvorming te betrekken en tegelijk met het ontwerp ook het inrichtings- en beheerplan op te stellen.

Geld werd minder dan verwacht als knelpunt genoemd. Over het algemeen zijn de vlakdekende natuurdoeltypen dermate ruim dat ook 'cultuurnatuur' kan worden ingepast. Problematischer is de financiering van het dagelijkse onderhoud van bepaalde historische elementen zoals lanen, houtwallen of grafheuvels. ♦

Het volledige onderzoeksrapport en een samenvattende brochure zijn te downloaden via www.belvedere.nu. Van dit artikel verschijnt ongeveer gelijktijdig een (uitgebreider) artikel in het Historisch Geografisch Tijdschrift, dat vooral gericht is op cultuurhistorici.

Hans Bleumink en Jan Neeffes vormen samen adviesbureau Overland; Geert van Duinhoven is ecooloog en hoofdredacteur van het tijdschrift Landwerk; Sandra Greeuw is beleidsmedewerker landelijk gebied bij Projectbureau Belvedere.

Deze weg door de Geitenwaard is een eeuwenoude Romeinse weg. Deze weg zal in de huidige plannen gespaard blijven.

